

УДК 376

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/47-3-48>

Олена ПОЗНЯК,

orcid.org/0000-0002-9154-944X

аспірантка

Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка,

директор

Сумського навчально-виховного комплексу № 16

(Суми, Україна) *elenapoznyak05@gmail.com*

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ СТВОРЕННЯ ІНКЛЮЗИВНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Наразі суспільство ставить перед закладами загальної середньої освіти такі глобальні завдання, як високий рівень та широкий спектр освітніх послуг, а також доступність освіти для всіх категорій дитячого населення. Виконання цих завдань можливе за умови створення в освітніх закладах комфортного освітнього середовища, в якому навчальний процес здійснюється у найбільш сприятливих для учнів умовах. Інклюзія ґрунтується на ідеях єдиного освітнього простору для гетерогенної групи, в якому є різні освітні маршрути тих чи інших учасників. Інклюзивна освіта прагне розвинути методологію, спрямовану на дітей з особливими освітніми потребами, і визнає, що це індивідууми з різними потребами у навчанні. Інклюзивна освіта намагається розробити підхід до викладання та навчання, який буде більш гнучким для задоволення різних потреб у навчанні. Інклюзивне освітнє середовище забезпечує рівний доступ до здобуття освіти та створення необхідних умов для досягнення адаптації всіма без винятку дітьми незалежно від їхніх особливих освітніх потреб. Доцільним є створення такого освітнього середовища, яке забезпечує процеси гуманізації освіти, створює умови, що максимально сприяють розвитку кожної дитини. У статті розглядаються методичні особливості створення інклюзивного освітнього середовища для учнів з особливими освітніми потребами. З'ясовано, що основними принципами організації психолого-педагогічного супроводу дітей у системі інклюзивної освіти є пріоритет їхніх інтересів і потреб, неперервність супроводу. Акцентовано увагу на тому, що особливо ефективною в командній роботі є співпраця вчителя-дефектолога, практичного психолога, вчителя, асистента вчителя та батьків. Зміни в організації освітнього середовища зумовлюють потребу вирішення низки психолого-педагогічних завдань, одним з яких є забезпечення комплексної допомоги дітям з особливими освітніми потребами в інклюзивних класах.

Ключові слова: інклюзія, діти з особливими освітніми потребами, командний підхід, психолого-педагогічний супровід.

Olena POZNIAK,

orcid.org/0000-0002-9154-944X

Postgraduate Student

Sumy state pedagogical Makarenko University,

Director

Sumy Educational Complex № 16

(Sumy, Ukraine) *elenapoznyak05@gmail.com*

METHODOLOGICAL ASPECTS OF INCLUSIVE CREATION EDUCATIONAL ENVIRONMENT

At present, society faces such global challenges as a high level and wide range of educational services, as well as access to education for all categories of children. Execution of these tasks is possible under the condition of creating a comfortable educational environment in educational institutions, in which educational processes take place in the most favorable conditions for students. Inclusion is based on the ideas of a single educational space for a heterogeneous group, which has different educational routes of certain participants. Inclusive education seeks to develop a methodology aimed at children with special educational needs and recognizes that these are individuals with different learning needs. Inclusive education seeks to develop an approach to teaching and learning that is more flexible to meet different learning needs. An inclusive educational environment implements equal access to education and the creation of the necessary conditions for the achievement of adaptation by all children without exception, regardless of their special educational needs. It is expedient to create such an educational environment that provides the processes of humanization of education, creates conditions that best contribute to the development of each child. The article considers the methodological features of creating an inclusive educational environment for students with special educational needs. It is found out that the main principles of organization of psychological and pedagogical support of children in the system of inclusive education are

the priority of their interests and needs, the continuity of support. Emphasis is placed on the fact that the cooperation of a practical psychologist, teacher, teacher's assistant and parents is especially effective in teamwork. Emphasis is placed on the fact that the cooperation of a practical psychologist, teacher, teacher's assistant and parents is especially effective in teamwork. Changes in the organization of the educational environment necessitate the solution of a number of psychological and pedagogical tasks, one of which is the provision of comprehensive assistance to children with special educational needs in inclusive classrooms.

Key words: *inclusion, children with special educational needs, team approach, psychological and pedagogical support.*

Постановка проблеми. Тривалий час діти з обмеженими можливостями були ізольовані від суспільства, загального соціуму. Актуальною у зв'язку із цим постає проблема розробки та реалізації методів удосконалення системи освіти, що відіграє особливу роль у формуванні кожного члена суспільства. Це, зі свого боку, може розглядатися як невід'ємна умова забезпечення можливості успішного процвітання суспільства на сучасному етапі його розвитку. Проблема, що стоїть перед інклюзивною школою, полягає в розробці особистісно орієнтованих педагогічних методів, які б забезпечили успішне навчання всіх дітей, у тому числі й дітей з особливими освітніми потребами. Основний принцип створення закладу загальної середньої освіти з інклюзивним навчанням полягає в тому, що всі діти мають навчатися разом у всіх випадках, незважаючи на певні труднощі чи відмінності, що існують між ними.

Аналіз останніх досліджень. Аспекти інклюзивного навчання дітей з особливими освітніми потребами в закладах середньої освіти стали предметом вивчення вітчизняних та зарубіжних психологів та педагогів (В. Бондар, Л. Дробот, В. Засенко, Т. Ілляшенко, А. Колупаєва, В. Синьов, Т. Скрипник, Н. Стадненко, О. Таранченко, В. Тарасун та ін.) (Гаяш, 2015: 99). Протягом останніх років українські науковці (В. Бондар, А. Колупаєва, Н. Софій, А. Шевцов, І. Ярмошук та ін.) присвячують свої праці дослідженню проблеми інтеграції осіб з особливими освітніми потребами до навчання в освітніх закладах, їхньої соціалізації та адаптації до суспільних норм.

Проблема впровадження інклюзії в закладах загальної середньої освіти на мікрорівні пов'язана з діяльністю закладів освіти, педагогів та адміністрації. Ця проблема тісно пов'язана з існуванням стереотипів стосовно людей з особливими потребами. Окрім того, наголошуємо на проблемі професійної підготовки вчителів та управлінського супроводу. Більшість сучасних вчителів виявилися професійно неготовими до інклюзивного навчання, оскільки воно вимагає наявності спеціальних знань (розробка індивіду-

альних навчальних планів, робота з дітьми з особливими освітніми потребами, зокрема з учнями, які мають порушення інтелектуального розвитку).

Актуалізується проблема спеціальної професійної підготовки висококваліфікованих педагогів інклюзивної освіти, здатних забезпечити комфортні, розвивальні умови для дітей з особливими освітніми потребами відповідно до завдань, визначених у Концепції розвитку інклюзивної освіти (Концепція розвитку інклюзивної освіти, 2010: 48-49), створення «фахівців мультидисциплінарної команди», які мають відповідні компетентності для успішної роботи з цією категорією дітей.

Мета статті – розкрити особливості методичних аспектів створення інклюзивного освітнього середовища.

Виклад основного матеріалу. Упродовж останніх років питання впровадження та розвитку інклюзивної освіти в Україні набуло величезної актуальності. Поступово удосконалюється законодавство, що забезпечує запровадження інклюзивної освіти, збільшується кількість закладів, які впроваджують інклюзивну освіту та, відповідно, збільшується чисельність дітей з особливими освітніми потребами (далі – ООП), інтегрованих до них.

Відповідно до Закону України «Про освіту» (далі – Закон), засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності є: людиноцентризм; верховенство права; забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації за будь-якою ознакою (у т. ч. інвалідністю); розвиток інклюзивного освітнього середовища (у т. ч. у закладах освіти найбільш доступних та наближених до місця проживання осіб з ООП); індивідуалізація (здійснення особистісно орієнтованого підходу); забезпечення універсального дизайну та розумного пристосування; різноманітність, цілісність і наступність системи освіти; свобода у виборі видів, форм і темпу здобуття; гуманізм; демократизм; формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками; доступність для кожного громадянина всіх форм і типів освітніх послуг, що надаються державою тощо (Закон України про освіту, 2017).

Отже, Закон визначає, що освіта в Україні має будуватися за принципом рівних можливостей для всіх, рівноправність у здобутті освіти за будь-яким принципом.

З метою забезпечення права дітей з ООП на здобуття відповідного рівня освіти, в Україні утворюються інклюзивно-ресурсні центри (далі – ІРЦ), що здійснюють свою діяльність з урахуванням таких принципів, як: повага та сприйняття індивідуальних особливостей дітей; сприяння інтересам дитини; недопущення дискримінації та порушення прав дитини; конфіденційність; доступність освітніх послуг з раннього віку; міжвідомча співпраця (Шульга, Царькова, Сахарова, 2019: 113).

Інклюзивні школи повинні враховувати різноманітні потреби своїх учнів шляхом узгодження різних видів і темпів навчання, а також забезпечення якісної освіти шляхом розробки відповідних навчальних планів, запровадження організаційних заходів, створення стратегії викладання, підтримання партнерських зв'язків зі своїми громадами (Шульга, Царькова, Сахарова, 2019: 115).

Реалізація інклюзивної моделі освіти потребує розв'язання низки завдань:

- організувати навчально-виховний процес, який би задовольняв освітні потреби всіх дітей;
- розробити систему надання спеціальних освітніх і фахових послуг для дітей з особливими освітніми потребами;
- створити позитивний клімат у шкільному середовищі та поза його межами (Сейрик, 2019: 112).

Якість освітнього процесу значною мірою визначається тим, наскільки враховуються та реалізуються потенційні можливості навчання й розвитку кожної дитини, її індивідуальні особливості. У дитини завжди є потенціал та можливість для розвитку, використання яких може суттєво поліпшити якість її життя. Більшість дітей з особливими освітніми потребами може навчатися в загальноосвітніх школах за умови реалізації моделі інклюзивної освіти. Пріоритетними напрямками є сприяння соціальному, емоційному та когнітивному розвитку кожної дитини для того, щоб вона відчувала себе повноцінним учасником суспільного життя.

Інклюзивна модель освіти охоплює: систему освітніх послуг, а саме: адаптацію навчальної програми та плану, фізичного середовища, методів і форм навчання, використання чинних у громаді ресурсів, залучення батьків; співпрацю з фахівцями для надання спеціальних послуг відповідно до потреб дітей; створення позитивного клімату у шкільному середовищі (Сейрик, 2019: 114).

Важливим завданням команди, яка працює з дитиною з особливими освітніми потребами, є створення особливого емоційно-когнітивного середовища щодо неї, наповненого турботою, емпатійною, чуйною і тактовною взаємодією з дитиною, з одного боку, а з іншого – ставлення до неї як до рівноправного члена колективу. Науковці командний підхід в інклюзивному закладі освіти трактують як співпрацю адміністрації школи, педагогів, психолога, фахівців та батьків, спрямовану на реалізацію потенційних можливостей дитини з метою її підготовки до повноцінного життя в суспільстві. Склад команди має залежати від особливостей розвитку школяра. Характерними рисами командної роботи є те, що рішення стосовно методів роботи з дитиною приймаються спільно, всі члени команди мають рівний статус і несуть відповідальність за результати загального розвитку. Важливим документом у роботі з дитиною з ООП є індивідуальна програма її розвитку, яка містить такі компоненти: інформацію про учня загального характеру; поточний рівень його знань та вмінь; цілі і завдання; спеціальні та додаткові послуги; адаптації/модифікації; термін дії ІНП; інформацію про прогрес і успіх дитини тощо. Під час створення індивідуальної програми розвитку головну увагу приділяють розробленню конкретних навчальних стратегій і підходів, а також системи додаткових послуг, що сприяють успішному навчанню дитини (Колупаєва, 2016).

Під час навчання дитини з ООП асистент вчителя і вчитель стають однією командою. Крім асистента вчителя, в інклюзивній системі освіти педагоги тісно співпрацюють зі спеціальними педагогами (вчителями-дефектологами), а також із психологами. Як правило, ці фахівці входять до складу психолого-медико-педагогічного консилиуму (ПМПК).

Під супроводом, здійснюваним психолого-медико-педагогічним консилиумом, розуміється діагностика й оцінка стану розвитку дитини, визначення рівня необхідної корекційно-розвиваючої допомоги, визначення механізмів і способів реалізації (індивідуальної) програми навчання, розробка індивідуального освітнього плану, моніторинг динаміки розвитку дитини (Гаяш, 2014: 53).

Головне у роботі вчителя та асистента – зрозуміти потреби учня та усвідомити необхідність адаптації та модифікації навчального матеріалу, що поліпшить успішність навчання не лише дитини з особливостями психофізичного розвитку, а й інших учнів класу. Учителі та асистенти виконують різні ролі задля досягнення спільної мети.

Важливу роль у навчанні дитини з особливими освітніми потребами відіграють вчителі-дефектологи (за нозологіями). Саме вчитель-дефектолог надає якісну допомогу дитині, а також спрямовує діяльність вчителів загальноосвітніх шкіл щодо пізнавальних особливостей дитини (відповідно до нозологій), методів і підходів до її навчання і виховання. До корекційно-розвиткових занять, що проводяться учителями-дефектологами для дітей з особливими освітніми потребами, які навчаються в інклюзивних класах і реалізують корекційні завдання, належать: ритміка, розвиток мовлення, лікувальна фізкультура, соціально-побутове орієнтування, корекція розвитку, орієнтування у просторі, розвиток слухового, зорового, тактильного сприймання мовлення та формування вимови, логоритміка та інші (Сейрик, 2019: 113).

Адаптація дає вчителю змогу розширити обсяг методів навчання, врахувати вікові потреби учнів, їхні інтереси та різноманітність. Адаптація також допомагає окремим учням компенсувати їхні фізичні, інтелектуальні або поведінкові відмінності й труднощі. Учителі здійснюють адаптацію, щоб надати дітям рівні можливості для участі у процесі навчання.

У деяких випадках певні види адаптації задовольняють загальні потреби учнів з порушеннями розвитку. Так, під час навчання дітей, які мають порушення слуху, учителю важливо уникати ситуацій, коли він стоїть спиною до учня, коли в нього за спиною горить яскраве світло, коли його артикуляційний апарат не видно; під час роботи з учнем,

який страждає на травматичне ураження мозку з характерним зниженням витривалості та підвищеною втомлюваністю, педагогу, коли це необхідно, слід робити перерви, аби учень відпочив.

Вчителю необхідно докласти зусиль, аби залучити батьків / членів родини учня до процесу пошуку ідей стосовно адаптації. Сім'ї дітей з особливостями розвитку часто мають значний досвід адаптації у себе вдома. Крім участі у створенні індивідуального навчального плану, члени родини можуть запропонувати свої ідеї упродовж усього навчального року (Колупаєва, 2016: 46).

Для учнів з особливими потребами необхідними є додаткова та спеціальна підтримка у навчанні, яка допоможе їм брати повноцінну участь у заняттях і реалізовувати свій потенціал.

Щоб досягти успіху та задовольнити різноманітні потреби учнів, зумовлені їхніми здібностями, рівнем розвитку, інтересами та іншими відмінностями, педагогам необхідно змінювати методи навчання, навчальне середовище, матеріали тощо. Ці зміни або пристосування до потреб учнів відбуваються через адаптації або модифікації.

Адаптація змінює характер навчання, не змінюючи зміст або понятійну сутність навчального завдання. Модифікації навчання змінюють характер навчання, змінюючи зміст або понятійну складність навчального завдання (Колупаєва, 2016: 47).

О. Гаяш рекомендує різні види адаптації і пристосувань для дітей з особливими освітніми потребами (див. табл. 1).

Таблиця 1

Види адаптації і пристосувань для дітей з особливими освітніми потребами (О. Гаяш)

Види адаптацій	Характеристика	Приклади
Пристосування середовища	Модифікація фізичного оточення	Обладнання кімнати похилими пандусами, якщо в класі є діти, що пересуваються на інвалідних візках або за допомогою милиць. Збільшення або зменшення інтенсивності освітлення, якщо в класі є діти з порушеннями зору. Зменшення рівня шуму, якщо в класі є діти з порушенням слуху.
Адаптація навчальних підходів	Модифікація навчальних підходів і методик	Застосування методу поширення (того, що знає дитина). Епізодичне навчання в принагідних ситуаціях. Зміна темпу занять.
Адаптація матеріалів	Модифікація навчальних посібників, іграшок та інших матеріалів	Використання книжок, надрукованих великим шрифтом, якщо в класі є діти з порушеннями зору. Обладнання іграшок та іншого приладдя великими держакми, якщо в класі є діти з порушеннями моторних функцій.
Адаптація навчального плану	Модифікація навчального плану або завдань, визначених для дитини	Зміна тривалості або послідовності занять. Корекція завдань (приміром, якщо дитина ще не готова розпізнавати текст, завдання може бути модифіковане таким чином: «Дитина розпізнаватиме своїх однокласників на фотографіях, тоді як інші діти розпізнаватимуть свої написані імена»).

Педагогам необхідно узгоджувати педагогічні впливи з медичними і психологічними особливостями; дотримуватись послідовності й наступності в роботі, єдиного педагогічного режиму в школі і сім'ї.

Коли вчитель помічає і заохочує навіть незначні успіхи, у дитини з особливими освітніми потребами це може підвищувати самооцінку та розвивати віру у самого себе, у власні сили та можливості (Колупаєва, 2019: 36).

У системі інклюзивної освіти використовуються різні методи оцінювання дітей з особливими освітніми потребами. «Портфоліо» – це накопичувальна система оцінювання, що передбачає формування умінь учнів ставити цілі, планувати й організувати власну навчальну діяльність; накопичення різних видів робіт, які засвідчують динаміку в індивідуальному розвитку; активну участь в інтеграції кількісних і якісних оцінок; підвищення ролі самооцінки. Іншими словами, портфоліо – це збір робіт учня, що забезпечує цілісне бачення його слабких та сильних сторін. До портфоліо мають входити всі отримані оцінки навчальної діяльності учня, що не лише засвідчують позитивні результати, а й дозволяють побачити результати корекційно-розвивального впливу, динаміку розвитку. Усі матеріали можуть використовуватися для обговорення на психолого-педагогічному консиліумі, у спілкуванні з батьками, допоможуть визначити ефективність індивідуальної програми розвитку та коригувати її.

Участь батьків у процесі оцінювання слід розглядати як їхній добровільний вибір, який може здійснюватися на різних рівнях: отримання інформації батьками про прогрес у навчанні та розвитку своєї дитини; надання інформації педагогам про успіх у навчанні та розвитку своєї дитини; участь батьків у роботі команди з питань розробки індивідуальної навчальної програми; задоволення прав своєї дитини шляхом окреслення бачення її майбутнього (Колупаєва, 2019: 38).

Висновки. Таким чином, дійшли висновку, що якість освітнього процесу значною мірою визначається тим, наскільки враховуються та реалізуються потенційні можливості навчання й розвитку кожної дитини, її індивідуальні особливості. Якими б не були потреби, у дитини завжди є резерви для розвитку, використання яких може суттєво поліпшити якість її життя.

Більшість учнів з особливими освітніми потребами може навчатися у закладах загальної середньої освіти за умови реалізації моделі інклюзивної освіти. Пріоритетними напрямками є сприяння соціальному, емоційному та когнітивному розвитку кожної дитини для того, щоб вона відчула себе повноцінним учасником суспільного життя. Важливою умовою вирішення проблеми інклюзії є докорінна перебудова суспільної думки. Необхідно цілком змінити ціннісні орієнтації соціального оточення; вивчати проблеми соціалізації учнів з фізичними вадами; створити належну підготовку суспільства до прийняття таких дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Асистент вчителя у закладі загальної середньої освіти з інклюзивною формою навчання : навчально-методичний посібник / А. А. Колупаєва та ін. Харків : Ранок, 2019. 216 с.
2. Гаяш О. В. Співпраця фахівців у інклюзивному навчанні як необхідна передумова забезпечення корекційної спрямованості педагогічної роботи. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2015. № 12. С. 99–113.
3. Гаяш О. В. Організаційні засади удосконалення професійно-педагогічної підготовки педагогів до роботи з дітьми з психофізичними порушеннями. *Формування готовності педагогічних працівників до роботи з дітьми з особливими потребами в умовах інклюзивного навчання* : тематичний збірник праць. 2014. С. 51–56.
4. Колупаєва А. А. Таранченко О. М. Інклюзивна освіта від основ до практики : монографія. Київ : Атопол, 2016. 152 с.
5. Концепція розвитку інклюзивної освіти. *Соціальний захист*. 2010. № 11. С. 48–49.
6. Критерії оцінювання досягнень учнів початкових класів з особливими освітніми потребами, які навчаються у загальноосвітніх школах в умовах інклюзії. Довідник науково-дослідницької лабораторії інклюзивної освіти / упорядники: Савчук Л. О., Юхимець І. В., Яценюк Л. І. Рівне : РОІППО, 2012. 330 с.
7. Про затвердження примірного положення про команду психолого-педагогічного супроводу дитини з особливими освітніми потребами в закладі загальної середньої та дошкільної освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 8 червня 2018 р. № 609.
8. Про освіту : Закон України від 5 вересня 2017 року № 2145-VIII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/page> (дата звернення: 21.11.2021).
9. Сейрик К. Внутрішній рівень соціального партнерства в інклюзивній системі освіти. *Соціальне партнерство в інклюзивній освіті: акмеологічні засади, сучасні реалії* : збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції. 2019 р. С. 112–114.
10. Шульга О., Царькова, О., Сахарова К. Система інклюзивної освіти як об'єкт державного управління в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування* : збірник наукових праць. 2019. № 2 (41). С. 99–108.

REFERENCES

1. Asystent vchytelia u zakladi zahalnoi serednoi osvity z inkliuzyvnoiu formoiu navchannia: navchalno-metodychnyi posibnyk / A. A. Kolupaieva ta in. [Assistant teacher in the institution of general secondary education with an inclusive form of education: a textbook / A. A. Kolupaeva and others.] Kharkiv: Ranok, 2019. 216 p. [in Ukrainian].
2. Haiash O. V. Spivpratsia fakhivtsiv u inkliuzyvnomu navchanni yak neobkhidna peredumova zabezpechennia korektsiinoi spriamovanosti pedahohichnoi roboty. [Cooperation of specialists in inclusive education as a necessary prerequisite for ensuring the correctional orientation of pedagogical work]. Current issues of education and upbringing of people with special needs. 2015. № 12. P. 99–113 [in Ukrainian].
3. Haiash O. V. Orhanizatsiini zasady udoskonalennia profesiino-pedahohichnoi pidhotovky pedahohiv do roboty z ditmy z psykhofizychnymy porushenniamy. [Organizational principles of improving the professional and pedagogical training of teachers to work with children with mental and physical disabilities]. Formation of readiness of pedagogical workers to work with children with special needs in the conditions of inclusive education: thematic collection of works. 2014. pp. 51–56. [in Ukrainian].
4. Kolupaieva A. A. Inkliuzyvna osvita vid osnov do praktyky : monohr./ A. A. Kolupaieva, O. M. Taranchenko. [Inclusive education from basics to practice: monograph]. Kyiv : Atopol, 2016. 152 p. [in Ukrainian].
5. Kontsepsiya rozvytku inklyuzyvnoyi osvity. Sots. zakhyst.[The concept of inclusive education]. 2010. № 11. P. 48–49. [in Ukrainian].
6. Kryterii otsiniuvannia dosiahnen uchniv pochatkovykh klasiv z osoblyvymy osvitnimy potrebamy, yaki navchaiutsia u zahalnoosvitnikh shkolkakh v umovakh inkliuzii.[Criteria for assessing the achievements of primary school students with special educational needs who study in secondary schools in an inclusive environment]. Handbook of Inclusive Education Research Laboratory. / Compilers: Savchuk L. O., Yukhimets I. V, Yatsenyuk L. I. Rivne: ROIPPO, 2012. 330 p. [in Ukrainian].
7. Pro zatverdzhennia prymirnoho polozhennia pro komandu psykhologo-pedahohichnoho suprovodu dytyny z osoblyvymy osvitnimy potrebamy v zakladi zahalnoi serednoi ta doshkilnoi osvity: nakaz M-va osvity i nauky Ukrainy vid 8 cherv. 2018 r. № 609. [in Ukrainian].
8. Pro osvitu: Zakon Ukrainy vid 5 ver. 2017 roku № 2145-VIII. [On education: Law of Ukraine of 5 September 2017 № 2145-VIII] URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/page> [in Ukrainian].
9. Seiryk K. Vnutrishnii riven sotsialnoho partnerstva v inkliuzyvni systemi osvity. [Internal level of social partnership in an inclusive education system]. Social partnership in inclusive education: acmeological principles, modern realities. Collection of scientific works based on the materials of the International scientific-practical conference. 2019. pp. 112–114. [in Ukrainian].
10. Shulha O., Tsarkova, O., Sakharova K. Systema inkliuzyvnoi osvity yak ob'iekt derzhavnogo upravlinnia v Ukraini. [The system of inclusive education as an object of public administration in Ukraine]. Public administration and local self-government: coll. Science. pr., 2019. № 2 (41), pp. 99–108. [in Ukrainian].